

УДК 911.3

Матвієнко В. М., Сонько Я. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Проаналізовано основні складові та розкрито значення зернового господарства у господарському комплексі України. Охарактеризовані особливості становлення й розвитку зернового господарства в Україні. Визначено його основні якісні етапи розвитку від зародження до сучасності. Досліджено сучасний стан, виявлено проблеми та перспективи його розвитку.

Ключові слова: зернове господарство, господарський комплекс, етапи розвитку, історичні періоди, формування й розвиток.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Зернове господарство є основною базою, що формує зернопродуктовий підкомплекс агропромислового комплексу України. До його складу входить: вирощування зерна, його заготівля, зберігання; низка галузей харчової промисловості, що переробляють і використовують перероблену зернову продукцію; селекція та насінництво зернових культур, виробництво засобів виробництва, що забезпечують його функціонування; інфраструктура, що обслуговує цей підкомплекс. Виробництво зерна в Україні традиційно належить до стратегічних галузей розвитку не тільки сільського господарства, а й усього господарського комплексу держави. Воно є важливим джерелом прибутковості сільськогосподарських підприємницьких структур. Це зумовлюється наявністю сприятливих ґрунтово-кліматичних умов для вирощування зернових і зернобобових культур, споконвічною високою хліборобською майстерністю працюючого українського селянства, вигідним економічним та геополітичним розташуванням України на Європейському континенті. Протягом тривалого історичного періоду зернові культури займають більшу частину орних земель, а за обсягом валових зборів зерна та його

виробництва на душу населення Україна завжди знаходилась у десятці провідних країн світу.

Аналіз останніх публікацій. Питання, пов'язані з даною темою, розглядалися в працях вітчизняних і зарубіжних вчених – економістів та суспільних географів, зокрема: С.Журавльової, Ф.Заставного, Є.Качана, О.Ковалевського, В.Коломійцева, В.Крючкова, А.Лисецького, І.Луканьова, М.Пістуна, Н.Мезенцевої, С.Дорогунцова, Ю.Пітюренка, Я.Олійника, В.Сайка, В.Ситника, Л.Худолія, О.Шаблія та ін.

Постановка завдання. Метою даної роботи є дослідження історії формування та розвитку зернового господарства України, виявлення його значення у господарському комплексі нашої держави у різні історичні періоди, дослідження чинників, особливостей розміщення, сучасного стану, проблем та перспектив розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зернове господарство України має давню історію. Ще в середньовіччі українське зерно користувалося популярністю на західноєвропейських ринках і навіть Франція закупувала його у дуже великій кількості для внутрішнього споживання. На сьогоднішній день вітчизняне зернове господарство втратило свою загальноєвропейську роль. Однак Україна має всі умови для розвитку сільського господарства. Вони значно диференційовані за природними зонами, кожна з яких має власні особливості у структурі земельних ресурсів, сільськогосподарських та лісових угідь.

Сьогодні у рослинництві України, за питомою вагою у структурі посівних площ, переважають зернові культури. У степовій зоні зернові займають більшу частину посівних площ, у лісостепу, Поліссі, Карпатах цей показник дещо нижчий. Найбільша кількість зерна виробляється у центральних областях лісостепу, а також на більшій частині степової зони України. Значна відмінність спостерігається у показниках врожайності зернових культур. На Поліссі та в Карпатах врожайність пшениці у 1,5-2 рази нижча, ніж у центральних та південних областях. Середня врожайність зернових в Україні значно поступається аналогічним показникам західноєвропейських та північноамериканських країн, що за наявних природних умов недопустимо. При цьому є ареали, де врожайність пшениці сягає світового рівня. У структурі посівів зернових переважає озима пшениця – 43%, ярий ячмінь – 21%,

кукурудза – 13%, зернобобові – 7%, овес – 5%, озиме жито – 4,6%, просо – 2,5%, озимий ячмінь – 1,5%, а гречка – 1,5%. Частина інших культур – ярої пшениці, рису та сорго складає менше 0,5%.

За рівнем та динамікою розвитку продуктивних сил у галузі, можна виділити наступні етапи формування й розвитку зернового господарства в Україні: **1) етап становлення зерновиробництва в Україні (XIX – початок XX ст.); 2) етап нестабільного розвитку зернового господарства (період між світовими війнами 1914–1945 рр.); 3) етап відродження та часткової стабілізації галузі (друга половина 40-х – 50-і рр. XX ст.); 4) етап сталого розвитку зернового господарства (60-80-і рр. XX ст.); 5) етап кризового розвитку (90-і рр. XX ст.); 6) сучасний етап розвитку зерновиробництва (XXI ст.).**

Етап становлення зерновиробництва в Україні (XIX – початок XX ст.). Для землеробства України характерним був зерновий напрям. За обсягом посівів у східній Україні перше місце посідала пшениця. У Київській губернії її посіви складали 1/4–1/3 усіх посівних площ, зайнятих озимими та ярими культурами, Подільській – 2/3, Катеринославській – 3/4 полів, що відводилися під озимі. Друге місце займало жито, третє – овес та ячмінь. Урожайність зернових культур залишалася низькою. Валові збори зростали переважно за рахунок освоєння цілинних земель південної України та розширення посівів. Протягом 1778–1851 рр. посівні площі зернових на півдні України збільшилися у 25 разів. У Київській та Подільській губерніях, яким належала значна роль у виробництві хліба, посівні площі розширювалися внаслідок зменшення селянських наділів та посилення експлуатації селян.

Більша частина зерна йшла на продаж. За кордон щороку вивозилось 2,5% врожаю. У Росії зерно переробляли на горілку, постачали для армії.

У східній Галичині та Закарпатті у рільництві панував вівсяно-ячмінний напрям. Кукурудза займала 28–71% посівів. Вона була головною сільськогосподарською культурою у господарствах північної Буковини.

У перші два десятиріччя XIX ст. землеробство досягло деякого піднесення, що пояснювалося державними замовленнями на зерно. Після наполеонівських воєн зернова продукція Галичини не витримала конкуренції американського та російського зерна. Вивезення зерна за кордон мало спорадичний характер. Більша

його частина реалізувалася на місцевому ринку, використовувалася для відгодівлі худоби й птиці, перероблялася на горілку та пиво. На цьому етапі найвищого рівня розвитку хліборобство досягло у 30-х роках. У 1837 р. річний збір зернових культур становив 1780 тис. т. Зросла урожайність зернових культур [2].

Проте цього було досягнуто в умовах зростання чисельності сільського населення. Продуктивність праці у сільському господарстві протягом першої половини ХІХ ст. зменшилася на 1/4.

Легенда про Україну, як європейську житницю, пов'язана з обсягами зерновиробництва в українському селі другої половини ХІХ – першого десятиріччя ХХ ст., коли майже половину експорту хліба забезпечували поміщицькі та селянські господарства [1]. Перша світова війна збільшила попит на зернові культури, але значна частина українських хліборобів опинилася в окопах, отримавши замість плуга гвинтівки.

Етап нестабільного розвитку зернового господарства (період між світовими війнами 1914–1945 рр.). Револьюційні аграрні перетворення більшовиків фактично зруйнували соціально-економічну структуру зернового господарства, відтак «житниця Європи», особливо в умовах посушливого 1921 року, стала залежною від зернового імпорту, не маючи зерна для харчування населення, сіви та утримання худоби.

Колишня слава «європейської житниці» дозволила загальносоюзним заготівельним конторам розглядати Україну в якості головного експортера хліба, враховуючи її географічне становище, наявність портів та мережу залізниць. Наміри влади не відповідали виробничому потенціалу селянських господарств, підірваного тривалими соціально-економічними експериментами (соціалізація, націоналізація землі тощо), руйнівними наслідками війни, що негативно вплинуло на структуру зернового господарства в Україні, яке вимагало невідкладної матеріально-технічної, кредитно-фінансової підтримки з боку держави [3].

Протягом Першої світової війни розпочалася тенденція до зменшення впливу Росії на зерновому ринку, а у 1919-1920 рр. експорт фактично призупинився. Якщо у 1909-1913 рр. вартість хлібного експорту становила 1,5 млрд. крб., то у 1920 р. – 1,4 млн. крб. НЕП сприяв підвищенню товарності зернових, але у 1926 р. вона становила лише третину довоєнного рівня. Основним споживачем радянського хліба були Німеччина та Англія, хоча до

українських зернових виявляли економічний інтерес і решта країн, серед яких Чехословаччина, Італія та Нідерланди.

«Непівський ренесанс» співпав з великою посухою у південних губерніях України, голодом та занепадом промислового виробництва, що унеможливило нормальний розвиток хлібного ринку, тому продрозкладка діяла навіть протягом 1922 р. Сільське господарство дало у 1921 р. третину валового збору зернових довоєнного періоду, тому для експорту нічого не залишилось. Однак радянський уряд у січні 1922 р. вивіз до Чехословаччини 2 тис. тонн ярого ячменю. Більше третини експортного хліба вивозили восени, а решту – взимку та до початку жнив. Основним споживачем ячменю були Чехословаччина та Німеччина. Остання мала попит на українську зернову продукцію – пшеницю та жито, оскільки сільське господарство країни лише відроджувалося після важких наслідків війни.

Отже, Україна стала черговою житницею СРСР, судячи з експортного плану, обсяги якого мали неухильну тенденцію до збільшення. Наприклад, у вересні 1922 р. планували вивезти 10 млн. пудів, а 7 грудня 1922 р. його збільшили у 5 раз, затвердивши у травні 1923 р. остаточну цифру – 51 млн. пудів. Реальний експорт виявився значно вищим, відбувався він за рахунок фіскальної політики, яку здійснювали заготівельні та податкові органи.

Динаміка зовнішнього товарообігу України протягом 1921-1924 рр. вирізнялася зростанням, але вже наприкінці 1924 р. спостерігалася тенденція до її спаду, у зв'язку з зменшенням експорту хліба. Вражає те, що експерти хлібного ринку вже тоді вважали Україну традиційним експортером зерна.

На середину 1920-х рр., враховуючи експортний потенціал розвинених капіталістичних країн, зернове господарство тодішнього СРСР не могло конкурувати з ними. Товарні лишки пшениці США, Канади, Аргентини, Австралії становили у 1924-1925 рр. понад 1 млрд. пудів, а прогнозований експорт СРСР лише 120-160 млн. пудів. Європейські країни споживали щороку 1,1 млрд. пудів пшениці, тобто спостерігався певний дефіцит. Радянський експорт зернових культур на європейських ринках за липень-грудень 1924 р. досяг 82 млн. пудів. Його основним завданням була не конкуренція з «акулами імперіалізму», а мобілізація іноземної валюти.

Україна, як радянська житниця, стала об'єктом союзних

та експортних хлібозаготівель. Так, з липня 1925 по березень 1926 р. до союзних республік було вивезено 56 млн. пудів хлібних культур, хоча у 1913 р. Україна вивозила до Росії 44 млн. пудів, а чистий закордонний експорт становив на весну 1926 р. 43 млн. пудів. Хлібний експорт посідав половину вартості сільсько-господарського експорту, тобто відносно хороший врожай вирівняв диспропорції структури експорту.

Україна протягом другої половини 1920-х рр., крім 1928-1929 рр., вивозила на ринок 227-250 млн. пудів хліба, що на 165-180 млн. пудів менше, ніж у 1910-1913 рр.. Причиною такого спаду були «наслідки жовтневого перевороту на селі» та ліквідація поміщицького землеволодіння, обмеження заможних верств селянства. На землях поміщиків вирощувалося 20% валової продукції зернових та 30% товарного хліба, 26% пшениці, а колгоспи та радгоспи давали тоді лише 4% [2]. Хлібний ринок формувався за рахунок селянських господарств, питома вага яких становила у дореволюційну епоху 78% житнього, 68% пшеничного та 57% фуражного зерна, відвантаженого на ринок, а решту вивозили поміщики.

Таким чином, Україна втратила славу «європейської житниці». Форсовані темпи розвитку та використання переважно адміністративних методів у сільськогосподарському виробництві призвели до катастрофічних наслідків – дезорганізації та деградації аграрного сектора на початку 30-х років. Протягом 1933-1934 рр. річний валовий збір зернових культур у СРСР становив 680 млн.ц. (найнижчі показники після голодного 1921 р.).

У 1933 р. Сталін, намагаючись уникнути економічної катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації та безрозмірної продрозверстки. За таких умов колгоспи поступово почали виходити з кризи. Від України у державні засіки надійшло у 1933 році 317 млн. пудів хліба, у 1935 р. – 462 млн., а в 1937 р. – 496 млн. пудів.

Головною причиною голоду в Україні 1932-1933 років стали методи державної заготівлі зерна, шляхом примусового централізованого вилучення. У 1931 р. українські селяни змушені були віддати понад 40% усього урожаю, що призвело до голодування уже вкінці 1931-1932 років. Незважаючи на масову смертність злочинний уряд експортував за кордон величезні обсяги збіжжя та інших продуктів харчування, які були вилучені з

України. З СРСР у 1932 році було експортовано 1,6 млн. т зерна та 1,8 млн. т – у 1933 році [4].

У сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в «обслуговуванні» процесу індустріалізації та збереженні в країні стабільної ситуації з продовольством. Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною – жертвами насильницького розкуркулення й голодомору, втратою селянами відчуття господаря, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

Етап відродження та часткової стабілізації галузі (друга половина 40-х – 50-і рр. ХХ ст.). Україна в цей період залишалася одним з основних районів СРСР з виробництва зернових та технічних культур, даючи третину союзного виробництва зерна. З перших днів війни було переорієнтовано на потреби оборони й господарство України. У дуже короткий термін території Західної та Правобережної України були окуповані німецькими військами, а отже, зібрати урожай та провести евакуацію тут просто не встигли. Але на Лівобережжі урожай почали збирати форсованими темпами. Там, де це було можливо, зерно збирали та відправляли на заготівельні пункти, а де такої можливості не було – його спалювали [5].

Окупаційний режим був спрямований на пограбування завойованих територій шляхом максимального очищення їх від корінного населення та перетворення решти на напіврабів. З метою більш ефективної експлуатації аграрного сектору України вирішено було зберегти його колгоспну організацію, хоч і під іншою назвою, що певною мірою, забезпечувало реалізацію поставлених завдань. У роки німецької окупації до 85% надходжень продуктів до Німеччини йшло з України. Протягом 1943-1944 рр. окупанти вивезли з України до Німеччини 9 млн. т зерна та багато інших продуктів.

Одразу ж після визволення від окупантів розпочинається й відбудова народного господарства України, проте повільними темпами. Ситуація ще більше погіршувалася тим, що початок відбудови збігся з вкрай важким явищем – голодом 1946-1947 рр. Надзвичайно сильна посуха впала на основні зернові райони СРСР, але в Україні становище було набагато гіршим, ніж в інших

регіонах. Трагедія 1932-1933 рр. повторювалася у 1946-1947 рр. Негативно на розвитку зернового господарства та його відбудові позначилося й те, що капітальні вкладення у нього були вкрай недостатніми. Разом із вкладеннями колгоспів вони становили лише 15% від загальних.

У 50-х роках основною формою постачання міст продовольством стала закупівля. Закупівельні ціни значно підвищилися, податки селян зменшилися. З середини 50-х років сільське господарство вперше стало рентабельним. Підвищилися валові збори та врожайність зерна, зросло поголів'я худоби. Проте піднесення виявилось нестабільним. З 1958 р. у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо за 1951-1958 рр. обсяг валової продукції збільшився на 65%, то з 1959 по 1964 р. – лише на 22%. Зменшилися середньорічні темпи розвитку.

Освоєння цілинних земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі, частково на Північному Кавказі, яке розпочалося у 1954 р., законсервувало екстенсивний характер сільського господарства. Плани розширення зернового виробництва за цілинною програмою зумовили зменшення в Україні посівних площ зернових культур з 65,4% усіх посівів у 1950 р. до 40,9% – у 1960-му.

Етап сталого розвитку зернового господарства (60-80-і рр. ХХ ст.). Таким чином, зернове господарство України упродовж ХХ століття зазнало великих структурних змін. Протягом 1955–1964 рр. надмірно розширювалися посіви кукурудзи на зерно і фураж без урахування конкретних ґрунтово-кліматичних умов. Однак урожайність її була низькою, валовий збір не забезпечував потреб країни за умов скорочення посівів зернофуражних культур – ячменю та вівса.

Валовий збір технічних і кормових культур зростав, переважно, за рахунок розширення посівних площ, що, в свою чергу, скоротило площу під чистими парами. Однак виснаження цілинних земель, посуха 1963 р., застій сільськогосподарського виробництва в Україні призвели до продовольчої кризи. З цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном. Капіталовкладення в сільське господарство зростали повільно. Протягом 1961-1965 рр. вони становили 16,5% усіх інвестицій у господарство. Як і раніше, вони вкладалися у виробничі фонди, які за цей період зросли у колгоспах у 1,8, а в радгоспах – у 2,5 рази [6].

У 80-х роках впровадження інтенсивних індустріальних

технологій вирощування сільськогосподарських культур вивело Україну за валовим виробництвом зерна (52-53 млн. т.) і в розрахунку на душу населення (1 тонна) на третє місце в світі після США та Канади.

Етап кризового розвитку (90-і рр. XX ст.). Соціально-економічна криза 90-х рр. XX ст. вплинула, як на розвиток сільського господарства в цілому, так і на виробництво зерна, зокрема. Протягом 1990-2000 рр. посівна площа зернових культур в Україні скоротилася з 14,5 до 12,6 млн. га, валовий збір з 51 до 24,5 млн. т, а виробництво зерна на одного жителя з 983 до 494 кг. Таким чином, зменшення виробництва зерна відбулося, як за рахунок зменшення посівної площі, так і за рахунок зниження врожайності [7].

У 2000 р. Україна виробила зерна менше, ніж у далекому 1940 р., і мала його стільки, скільки у першому повоєнному 1945 р. Потенційні можливості виробництва зерна коливаються в межах 55-60 млн. т. У 1989 р. в Україні вироблено 51,2 млн. т, в 1990 р. – 51 млн. т.

Сучасний етап розвитку зерновиробництва (XXI ст.). Посівні площі зернових культур в Україні у 2008-2015 рр. визначено в межах 14,5-15,0 млн. га, у тому числі озимої пшениці – 5,5-6,0 млн. га, озимого жита – 0,6-0,7 млн. га, кукурудзи – 2,0-2,2 млн. га, ярого ячменю – 3,2-3,5 млн. гектарів. Площі посіву проса і гречки – близько 0,6-0,7 млн. га, а гороху, як основної зернобобової культури, до 0,6-0,7 млн. гектарів.

Разом з тим, в процесі виконання програми та підвищення урожайності зерна на основі інтенсифікації його виробництва посівні площі зернових культур у 2015 році становили 14,8 млн. гектарів. У польових сівозмінах зернові культури повинні займати в господарствах степової зони – 55-60% ріллі, лісостепової – 50-55% і поліської зони – 40-45%. Виробництво зерна за таких умов та при середній урожайності 41 ц/га становило у 2015 році 59,9 млн. тонн.

Перспективи розвитку основної ланки агропромислового комплексу – зернопродуктового підкомплексу окреслюються тими заходами, що будуть негайно застосовані щодо поліпшення загального стану фінансування та забезпечення необхідною сировиною та транспортними засобами даного сектору сільського господарства країни. Крім прямої бюджетної підтримки

виробників сільськогосподарської продукції важливим фактором зростання ефективності виробництва, у тому числі у зерновій галузі, є розвиток ринку фінансових послуг через формування кредитної інфраструктури й удосконалення кредитних механізмів, розвиток системи страхування (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка фінансування зерновиробництва в Україні з державного бюджету (млрд. грн.)

Обсяг фінансування, всього	За роками				
	2011	2012	2013	2014	2015
8,63	1,58	1,65	1,72	1,8	1,88

Найважливішими напрямками інтенсифікації виробництва зерна є широке використання досягнення генетики й біотехнології, селекції і насінництва, виведення та впровадження нових сортів та гібридів рослин, що характеризується підвищеною засухоустійкістю, несприятливістю до хвороб, більш високою потенційною врожайністю порівняно з їхніми попередниками, підвищеним вмістом у зерні біологічно активних речовин, які становлять особливу цінність як для харчування людини, так і для тваринництва.

Висновки. Зернове господарство України є стратегічною і найбільш ефективною галуззю національного господарства. Зерно та вироблені з нього продукти завжди були ліквідними, оскільки вони становлять основу продовольчої бази та безпеки держави.

Природно-кліматичні умови та родючі землі України сприяють вирощуванню всіх зернових культур і дають змогу отримувати високоякісне продовольче зерно в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб та формування експортного потенціалу. Разом з тим, подальший розвиток зернопродуктового підкомплексу вимагає ґрунтової економічної оцінки, перегляду цілого ряду позицій щодо техніко-технологічних, організаційно-економічних та ринкових умов функціонування АПК України.

Інтенсифікація розвитку зернового господарства та збільшення обсягів виробництва зерна досягається завдяки таким основним чинникам, як підвищення урожайності шляхом удосконалення

землекористування, дотримання сівозмін, обробітку ґрунту, внесення мінеральних добрив і проведення хімічної меліорації земель, захисту рослин, розвитку селекції та насінництва, підвищення якості зерна, науково-методичне забезпечення, розвиток ринку зерна.

Україна має повернути втрачені позиції обсягів виробництва зерна шляхом інтенсивного ведення зерновиробництва, оснащення господарств технікою, впровадження сучасних сортів та гібридів, поліпшення насінницької справи, освоєння ресурсозберігаючих технологій, більш раціонального використання біокліматичного потенціалу та зональних природно-кліматичних умов, стосовно вирощування окремих зернових культур.

Рецензент – кандидат географічних наук, доцент В. Ф. Пасько

Література:

1. Журавльова С. Джерельна база дослідження торгово-економічних зв'язків УСРР з зарубіжними країнами (1921-1924) [Текст] С. Журавльова // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Зб. наукових праць до 90-річчя від дня народження проф. В. І. Стрельського. – Випуск 4. – К., 1999. – С. 155-164.

2. Заставний Ф. Д. Географія України [Текст] / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1997. – С. 78-85.

3. Коломійцев В. Структурна трансформація промислового комплексу України [Текст] В. Коломійцев. – Київ, 1998 – 82 с.

4. Сайко В. Ф. Перспектива виробництва зерна в Україні [Текст] / В. Ф. Сайко // Вісник аграрної науки. – 1997. – №9. – 192 с.

5. Сільське господарство України [Текст]. – К. : Мінстатистики України, 1996. – 201 с.

6. Україна в цифрах у 1997 р. [Текст]. – Київ, 1998 – 85 с.

7. Худолій Л. М. Розвиток ринку зерна в Україні [Текст] Л. М. Худолій // Економіка АПК. – 1997. – №9 – 361 с.

В. М. Матвиенко, Я. В. Сосько

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЗЕРНОВОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ

Проанализированы основные составляющие и раскрыто значение зернового хозяйства в хозяйственном комплексе Украины.

Охарактеризованы особенности становления и развития зернового хозяйства в Украине. Определены его основные качественные этапы развития от зарождения к современности. Исследовано современное состояние, выявлены проблемы и перспективы его развития.

Ключевые слова: зерновое хозяйство, хозяйственный комплекс, этапы развития, исторические периоды, формирование и развитие.

V. Matviienko, Y. Sonko

HISTORY OF UKRAINE GRAIN FARMING

Basic constituents are in-process analysed and the value of the grain growing is exposed in the economic complex of Ukraine. The described features of becoming and development of the grain growing are in Ukraine. Certainly him the basic high-quality stages of development from an origin to contemporaneity. Investigational the modern state, found out problems and prospects of his development.

Keywords: grain growing, economic complex, stages of development, historical periods, formings and development.

Надійшла до редакції 18 березня 2016р.